

Een Psalm der Stadt Embden

voor Anton

Een Psalm der Stadt Embden
voor te singhen/Ende gaet
op de wijze
vanden Cxl. Psalm.

Den Psalm der

Stadt Embden voor te singhen/ Ende
gaet op de wise vanden 131. Psalm.

Dijn Godt wilt my mi bezijden/
Voor den Graeff ENN. S. voer en quaet/
Die my beschrijt tot allen tijden/
Wet valscheit groot seer obfinaet.
Hy arbeit steeds met grooter crachten/
Om my te bringhen int verderf/
Ja te nemen mijn wall en grachten/
End' my te graven als een scherf.
Hy doest altoos nae mijnen bloede/
End' deffent groote tyranij/
Hy maect hem rijk van mijnen goede/
Als Achab deo' / met harten blie.
Hy heft gheen waerheit in zijn monde/
End' is vergift met Nit end' Driacht/
Troanvloos is hy tot aller sonde/
Op Gods gheboden niet en acht.
Hy hout hem vast by die Spagnarden/
Op hen alleen zijn hulpe laet/
Oijn Kaeden zijn van booser arden/
End' rocken oock tot alle quaet.
Hierom o Godt/ wilt u ontfermen/
End' mi dencken mijn swaer ellendt/
Daer toe mijn suchten en mijn lermen/
Haest bringhen tot een salich endt.
Ghedinck niet/ Heer /aen mijn misdaden/
Die teghens u Ick hebb' ghedaen/
Verlost my eens van desen quaden/
End' doet my weer met vrienten aen.
Laet ober my u segen schijnen/
Daer tegens spoedich maect tot schandt
Den Graeff/ op dat hy mach verdwynen/
End' loopen basen achter lande.
In armoed' (Heer) laet hem doch sterben/
End' voorts wtropet zijn ghelacht:
Maer laet een ander my heerden/
(Die door zijn wietheit leeg' versmaecte)
Den selven laet voortaan regieren/
My alint in gherechticheit/
Ick wil hem geern' obedieren/
W' h' lof prijs in eeuwichheit.

Introductie

In 2018 biedt antiquariaat Boek & Glas van Conchita en Peter van der Linde te Amsterdam een collectie liedbladen aan. Een groot deel hiervan is afkomstig uit een groter geheel van perifeer en marginaal drukwerk van verzamelaar en antiquaar Louis Putman (* Amsterdam, 17 september 1923 – † Amsterdam, 21 augustus 2013). Tussen het liedmateriaal uit met name de negentiende eeuw bevindt zich een eenmaal gevouwen blad, gemonteerd op grijs papier, van een liedtekst met de titel *Een Psalm der Stadt Embden voor te singhen/Ende gaet op de wijze van den Cxl. Psalm*. Het bevat de complete tekst van het lied, omdat het voorzien is van een afsluitend *Amen*. Tegelijkertijd is goed zichtbaar dat het blad is uitgesneden uit een groter geheel. De delen aan de boven- en onderzijde van de vouwlijn verschillen in breedte; een smalle strook waarmee het aan de linkerkant op het grijze papier is bevestigd vertoont geen rechte snijlijn. Het papier is niet voorzien van een watermerk en ook andere mogelijke identificatietekens ontbreken. Het blijft gissen of de uitgave een grotere plano is geweest met bijvoorbeeld nog ornamentale versiering of illustraties of dat deze is uitgesneden uit een katern met meerdere teksten. Zonder verder ook maar enig referentiepunt is dat niet vast te stellen. Onderzoek naar de inhoud van dit blad voert ons terug naar de jaren rond 1600; gegevens over de herkomst van het blad zijn te traceren vanaf 1912.

Een eerste bron

In 1912 verschijnt bij uitgeverij Martinus Nijhoff te 's-Gravenhage het standaardwerk van Dr. D.F. Scheurleer over liedpublicaties, uitgegeven tot 1800 in Nederland¹. Lang niet alle informatie die daarin is opgenomen heeft de auteur door autopsie verkregen. Voor zijn bronnen gebruikt hij niet alleen de publicaties die in openbare instellingen aanwezig zijn, maar ook catalogi van boekhandelaars, uitgevers en veilingen. Soms heeft hij daarnaast inzage gehad in particuliere verzamelingen. Een voorbeeld daarvan is te vinden op p. 29 waar een plano-uitgave staat vermeld onder de titel *Psalm (Een) der Stadt Embden voor te singhen, ende gaat op de wijze vanden CXL. Psalm*. De plaats van uitgifte is niet bekend evenals de datering. Die laatste stelt Scheurleer op c. 1600. Hij schakeert de publicatie onder de categorie 'Het geestelijk lied', wat gezien de titel en de contrafactuur op de bestaande psalm 140 niet zo vreemd is. Als signatuur staat vermeld: J. W. E., in de bronvermelding nader toegelicht met *Verzameling van J. W. Enschedé, te Amsterdam*. De vraag is hoe Scheurleer toegang tot deze informatie heeft verkregen.

De vroegst bekende bezitter

Jan Willem Enschedé (* Haarlem, 17 augustus 1865 – † Overveen, 13 februari 1926) was een telg uit het beroemde geslacht Enschedé, vooral bekend van de befaamde drukkerij / uitgeverij te Haarlem². Hij volgde het gymnasium in Haarlem en ging in 1885 aan de universiteit te Leiden rechten studeren, een gratuite traditie binnen de familie. Het studentenleven beviel hem echter niet, hij vertrok uit Leiden en verlegde vervolgens zijn interesses – niet geheel toevallig overigens – naar boek- en drukkunst, geschiedenis en bovenal naar muziek. Op al deze terreinen ontwikkelde hij zich door zelfstudie tot op een hoog niveau. Hij schreef er gedurende zijn leven ook talrijke publicaties over. Zo was hij van 1885 tot 1896 actief op het Rijksarchief in 's-Gravenhage, waarna hij benoemd werd tot stadsbibliothecaris te Haarlem, een functie die hij tot 1902 zou bekleden. Van 1921 tot 1924 werkte hij als conservator aan de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam. Hij was o.a. bestuurslid

van het Genootschap Amstelodamum en van de Vereeniging voor Nederlandsche Muziekgeschiedenis. Daarnaast was hij een fervent verzamelaar van boek- en drukwerk over de hiervoor genoemde onderwerpen. Zijn bibliotheek stond bekend als een gerenommeerde en velen wisten Jan Willem Enschedé te vinden als een belangrijke en welwillende vraagbaak. Een bijzondere passie had hij voor goochelen. Ook daarin schoolde hij zichzelf, gaf kleine uitvoeringen en verzamelde er als vanzelfsprekend weer de nodige, schriftelijke informatie over. Op muziekgebied had hij zich gespecialiseerd in orgels – bij hem thuis stond een fraai pijporgel – en in orgelmuziek, in liedkunst en in psalmen en psalmelodieën. Over dat laatste had hij een geheel eigen theorie ontworpen die hij ook ten gehore bracht tijdens lezingen, daarbij trouw ter zijde gestaan door zijn latere echtgenote, de zangeres Lucie Vos. De laatste jaren van zijn leven bracht hij, na te zijn verhuisd uit Amsterdam, door in een villa in het lommerrijke Overveen. Daar overleed hij na een langdurige ziekte toch nog vrij onverwachts op 13 februari 1926. Hij werd begraven op de Oude Begraafplaats van zijn geboortestad Haarlem.

Enschedé & Scheurleer

Gezien de activiteiten van Jan Willem Enschede en zijn vele contacten daarover met andere geïnteresseerden en specialisten, is het niet verwonderlijk dat D.F. Scheurleer (* 's-Gravenhage, 13 november 1855 – † 's-Gravenhage, 6 februari 1927) contact heeft gezocht met Jan Willem Enschedé bij de samenstelling van zijn overzicht van de liedboeken. Het ging hier niet om een eerste of een eenmalig contact. Scheurleer³ was namelijk ook bestuurslid van de Vereeniging voor Nederlandsche Muziekgeschiedenis. Hij was daar zelfs van 1894 tot aan het eind van zijn leven in 1927 de voorzitter van. Niet voor niets bevat het Gedenkboek uit 1925 bij de 70ste verjaardag van Scheurleer een bijdrage van Enschedé: *Oude en moderne orgels. Sleplade of pneumatische lade*.⁴ Met een gerust hart mogen we aannemen dat Scheurleer op de hoogte was van de aanwezige liedboeken en andere lieduitgaven in de bibliotheek van zijn collega bestuurslid. Het is niet bekend of Jan Willem zelf een geschreven overzicht bezat van zijn boekenbezit waaruit Scheurleer

vervolgens heeft kunnen putten. We weten ook niet of Scheurleer zelf de publicaties een voor een heeft bekeken en beschreven. In zijn boekuitgave staan wel meer publicaties met de signatuur J. W. E., voornamelijk onder de afdeling *Het geestelijk lied*. Dat houdt in dat Scheurleer in elk geval Enschedés bezit heeft vergeleken met wat hij al via bronnen elders geïnventariseerd had. Dat moet op een later moment tijdens zijn periode van onderzoek zijn geweest. Dit valt op te maken uit de wetenschap over wat er na de dood van Jan Willem Enschedé met zijn bibliotheek is gebeurd. Zijn boekenbezit is na zijn overlijden in 1926 in twee stukken uiteengevallen⁵. Het eerste deel bestond uit werken gedrukt en/of uitgegeven door het familiebedrijf te Haarlem. Het tweede deel is van 21-12 maart 1927 geveild bij Antiquariaat Van Stockum te 's-Gravenhage⁶. De in het Frans gestelde catalogus bevat 569 kavels (nr. 982- nr.1550) over muziek, onderverdeeld naar een aantal categorieën. Daarin staan veel vermeldingen die ook Scheurleer geeft, maar die bij hem een andere signatuur dan J. W. E. hebben gekregen. Het lijkt daarom logisch dat de lemmata met Enschedés signatuur zijn opgenomen na eerdere inventarisaties elders door Scheurleer. Hoe mooi zou het geweest zijn als het liedblad *Een Psalm van de Stadt Embden enz.* een eigen kavelvermelding had gekregen in die veilingcatalogus. Dat is echter niet zo. Omdat verschillende kleine uitgaven en losse bladen een aantal keren als pakket staan vermeld, is het waarschijnlijk dat dit liedblad – zo het natuurlijk nog steeds aanwezig was in de bibliotheek van Jan Willem – gewoon in een van deze pakketten heeft gezeten. Sindsdien is het de verdere geschiedenis ingegaan onder de titel zoals Scheurleer die heeft vermeld. Zo vinden we het ook terug bij Valkema Blouw in zijn *Typographica Batava*⁷, in de Duitstalige publicaties van zowel Borchlin⁸ als van Brands⁹, met als slot de vermelding in de Liederensbank van het Meertens Instituut.

Identiek exemplaar?

Interessanter is de vraag of het nu beschikbare liedblad identiek is aan de uitgave uit het bezit van Jan Willem Enschedé, vermeld in Scheurleer. In dat geval zou de eerdere eigenaar Louis Putman tenminste nog één voorganger gehad moeten hebben, want op het

moment van de veiling van Enschedés boeken in 1927 was Putman namelijk niet ouder dan vier jaar. Zonder aantoonbaar bewijs van nog meer eigenaren is het enige vergelijkingsmateriaal dat resteert de titelbeschrijvingen. Die vergelijking levert het volgende beeld op:

origineel	Scheurleer
Een	EEN
Psalm	PSALM
/	,
Ende	ende
gaet	gaat
Cxl	CXL
Psalm	psalm

Deze verschillen zijn goeddeels te verklaren vanuit de normalisatie die Scheurleer toepast in de beschrijving van het lemma. Die is in overeenstemming met de andere beschrijvingen in zijn bibliografie. Maar dat geldt in elk geval niet voor de variant gaet – gaat. Deze vorm van normalisatie zien we elders niet terug. Zoals eerder aangegeven is niet vast te stellen of Scheurleer zelf het blad in handen heeft gehad en het zodoende geautoriseerd door hem is beschreven. In dat geval zou er namelijk sprake kunnen zijn van een foutieve lezing. De variant zou in een latere fase van de productie van het boek ook kunnen zijn ontstaan door bijvoorbeeld een ongecorrigeerde zetfout. Een andere mogelijkheid zou voor rekening kunnen komen van Jan Willem Enschedé zelf. Als hij een overzicht van Scheurleer heeft vergeleken met zijn eigen bibliotheek en vervolgens heeft opgetekend wat nog ontbrak, dan zou de leesfout door hem gemaakt kunnen zijn. Van beiden is echter bekend dat het maken van bibliografische overzichten hen beslist niet vreemd was. Ook het Gotische schrift van het lied kan voor hen geen enkel probleem gevormd hebben. Moeten we in dit geval misschien toch de wel minieme mogelijkheid open houden dat er alsnog een andere, helaas verder nog steeds onbekende druk van dit liedblad bestaat?

Een tweede bron

In 1957 verschijnt in de Prisma-serie bij Uitgeverij Het Spectrum te Utrecht/Antwerpen een verzamelbundel oude en nieuwe liederen onder de titel *Straatmadelieven*, bijeengebracht door de bekende wetenschapper en auteur over volkenkunde Dr. Tj. (Tjaard) W.R. de Haan. Op pagina 176 staat met liednummer 113 het lied *Een psalm der Stadt Emden voor te zingen*. Ook staat de De Haans bron in een overzicht vermeld als *Verzameling C. Brouwer*. De tekst is wel genormaliseerd naar hedendaags Nederlands. Het blijkt de tekst te zijn die ook op het liedblad uit ca 1600 staat. Tjaard de Haan heeft, zo blijkt bij het doornemen van de bundel, wel meer liederen uit de verzameling van Brouwer opgenomen, in totaal 12 stuks (van de 125). De Haan en Brouwer moeten elkaar ongetwijfeld op de een of andere manier gekend hebben. De Haans versie, zo blijkt, is ook gedetailleerd opgenomen in de Liederencbank van het Meertens Instituut. Als genre is de keuze gevallen op de aanduiding *gebedslied* (*geestelijk*, met de trefwoorden *Emden / graaf Enno / onderdrukking*.

De tweede bezitter

Cornelis Brouwer (* 31 januari 1885 – † 21 september 1965) studeerde Duitse taal- en letterkunde en werd daarna leraar in het voortgezet onderwijs¹⁰. Hij was voor een korte periode verbonden aan de Rijkshogereburgerschool te Alkmaar en daarna vanaf 1913 ruim 3 jaar werkzaam als leraar in Veendam. In 1917 verhuisde hij naar Haarlem, waar hij een functie aanvaardde als leraar aan de Gemeentelijke Hogereburgerscholen. Daar heeft hij gewerkt tot aan zijn pensionering in 1950. Hij toonde weinig ambitie om een verdere carrière in het onderwijs te maken. Maar hij was wel de bevlogen leraar die samen met zijn vriend en collega G. Ras vanaf 1919 ruim 80 leerboeken heeft geschreven voor het onderwijs in de Duitse taal- en letterkunde. Boeken, die zelfs tot ver na zijn overlijden in 1965 gebruikt bleven binnen het voortgezet onderwijs. Hij fotografeerde graag en besteedde ook veel tijd aan zijn moestuin. Op het eerste gezicht valt er weinig tot geen verband te ontdekken naar enige interesse voor muziek en meer in het bijzonder liederen. Toch is die

belangstelling er wel. In 1930 promoveert Cornelis Brouwer tot doctor in de letteren en wijsbegeerte met een dissertatie over het volkslied: *Das Volkslied in Deutschland, Frankreich, Belgien und Holland*¹¹. Brouwer komt daarin tot een nader uitgewerkte typering en definiëring van wat onder een volkslied kan worden verstaan. Ongetwijfeld is hij jarenlang met dit onderzoek bezig geweest en zal hij zich georiënteerd hebben op de aanwezigheid en verscheidenheid aan volksliederen in de betreffende landen. Dit verklaart ook dat hij een verzameling van onder andere Nederlandstalige liedboeken en liedbladen bijeengebracht zal hebben. En dat is dan de verzameling waarnaar De Haan in zijn *Straatmadelieven* verwijst. Het valt aan te nemen dat Brouwer in elk geval tot aan zijn promotie in 1930 aan die verzameling heeft gewerkt en deze niet heeft weggedaan. Zo kon De Haan die collectie in 1957 gebruiken voor zijn bundel met volksliederen, inclusief de tekst van *Een Psalm der Stad Embden voor te zingen*. De periode waarin Brouwer aan zijn liedcollectie heeft gewerkt, valt samen met het moment waarop de collectie van Jan Willem Enschedé is geveild bij Van Stockum. Als we blijven bij de aanname dat het liedblad *Een Psalm enz.* in 1927 is geveild, dan mogen we ook aannemen dat het blad daarna is verworven door Cornelis Brouwer. Of hij dit direct op de veiling heeft aangekocht of dat het kort daarna via een antiquaar in zijn collectie is beland, valt niet verder te achterhalen. We mogen ervan uitgaan dat het nog steeds het blad betreft uit de bibliotheek van Jan Willem Enschedé.

Brouwer & De Haan

Tjaard Wiebo Renzo de Haan (* 's-Gravenhage 25 augustus 1919 – † Oegstgeest 22 november 1983) studeerde Nederlands aan de universiteiten van Leiden en Groningen en specialiseerde zich vooral in dialectologie en volkskunde¹². Hij zou uitgroeien tot een van de bekendste volkenkundigen van Nederland. En zelfs een van de productiefste, mede doordat hij zich ook als schrijver, dichter, organisator, regisseur en redacteur manifesteerde. Zijn voorkeur ging echter vooral uit naar de liedcultuur en hij werd een verwoed verzamelaar van liedteksten en volksverhalen. Zijn betrokkenheid bij de oprichting van het Nederlands Volkskundig Genootschap in

1949 was dan ook niet zo verwonderlijk. Hij promoveerde in 1950 tot doctor in de letteren en wijsbegeerte op een dissertatie getiteld *Volk en dichterschap*. Na een korte periode als leraar op een tweetal Haagse lycea werd hij in 1953 aangesteld als vervangend leraar op het Lorentzlyceum in Haarlem. Daar zou hij meer dan twintig jaar blijven werken. Hij richtte zijn aandacht vanaf dat moment ook op een breed scala aan volkenkundige onderwerpen uit de regio en publiceerde daar veelvuldig over. Zijn bundel *Straatmadelieven*¹³ verscheen in 1957 in een oplage van twintigduizend exemplaren. Het boek kreeg zowel in 1969 als in 1977 een herdruk. Bestuurlijk was hij bij een aantal verenigingen en stichtingen betrokken, van waaruit hij een veelheid aan activiteiten ontplooid. Hij genoot bekendheid door zijn popularisatie van het volkenkundig cultuur- en erfgoed. Vanaf 1976 werd hij vrijgesteld van het leraarschap vanwege fysieke problemen met zijn gewrichten. Desondanks bleef hij publiceren zoveel hij kon. Vanaf 1980 moest hij dit echter alsnog loslaten. De Haan en Brouwer moeten elkaar ontmoet hebben op hun gemeenschappelijke terreinen: hun leraarschap te Haarlem en belangstelling voor het volkslied. Langs die weg heeft De Haan inzage gekregen in de liedcollectie van Brouwer en daarvan gebruik gemaakt voor zijn verzamelbundel *Straatmadelieven*. Het lied *Een Psalm der Stadt Embden voor te zingen* heeft hij genormaliseerd naar het hedendaags Nederlands¹⁴. De inhoudelijke tekst van het lied komt precies overeen met die van het originele liedblad uit ca 1600.

Vanaf de derde bezitter

Uit het voorgaande mogen we gevoeglijk aannemen dat het liedblad uit Brouwers verzameling het exemplaar is geweest van Jan Willem Enschedé. Wat er vervolgens precies met dat exemplaar is gebeurd, valt voorsnog niet voor de volle honderd procent te achterhalen. Het is duidelijk dat het blad in 1957, of in ieder geval nog kort daarvoor, in bezit was van Cornelis Brouwer. Deze overlijdt in 1965. Wat er met zijn bibliotheek is gebeurd, is niet duidelijk. Een veiling waarbij is aangegeven dat het zijn boeken betrof, is niet gevonden. De boeken kunnen in een groter geheel van andere aanbieders zijn overgegaan, of de bibliotheek is onderhands van de hand gedaan.

Het valt zelfs niet uit te sluiten dat bijvoorbeeld de liedverzameling is overgegaan naar Tjaard de Haan. Maar ook van diens bibliotheek zijn geen veilinggegevens bekend. Wat we wel weten is, dat een exemplaar van het origineel liedblad op enig moment na 1965 bij Louis Putman berustte en daarna bij het echtpaar Van der Linde is beland. Er zijn geen aanwijzingen dat er naast het liedblad uit de collectie van Jan Willem Enschedé nog een of meer andere originele exemplaren van dit blad bestaan. We mogen daarom vooralsnog stellen dat het in alle hier beschreven gevallen om een en hetzelfde blad gaat. Een overzicht van de opeenvolgende bezitters luidt dan:

- < 1912: Jan Willem Enschedé
- > 1927: Cornelis Brouwer
- > 1965: een onbekende eigenaar, mogelijk Louis Putman
- < 2013: Louis Putman
- > 2013: Antiquariaat Boek & Glas, Conchita & Peter van der Linde
- > 2018: Jos Swiers
- > 2020: Schenking op 24 april 2020, als onderdeel van de liedcollectie Swiers aan de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde / Universiteitsbibliotheek Leiden.

Aanleiding, context en- inhoud liedblad

Naast de grote interesse die Jan Willem Enschedé aan de dag heeft gelegd voor liedteksten en de muzikale uitvoering ervan, ging zijn belangstelling in het bijzonder uit naar psalmen. Daar sloot zijn passie voor orgels en orgelmuziek naadloos bij aan, of omgekeerd natuurlijk. Het is daarom niet zo vreemd dat een exemplaar van het liedblad met *Een Psalm der Stadt Embden* in zijn collectie aanwezig was. De aanduiding *psalm* wordt gebruikt voor de gezongen teksten uit het oudtestamentische boek Psalmen. Het is bovendien een meer algemene benaming voor een christelijk of kerkelijk gezang. Ook wordt het wel gebedslied genoemd. De vraag is nu of we *Een Psalm der Stadt Embden* een christelijk gezang kunnen noemen. Wie de auteur was, is onbekend. De tekst laat een ik-figuur aan het woord die onmiskenbaar van christelijke huize is gezien het beroep dat hij

doet op het gebruik van de straffe Gods aan een zekere graaf Enno en tegelijkertijd op Gods barmhartigheid waar het hemzelf betreft. Hij is immers de ware gelovige, de ware christen. In die zin is het lied te beschouwen als een gebed in de vorm van een smeekbede. Maar de kern vormt een niet mis te verstane, felle aanklacht tegen de geloofsopvattingen en het handelen van ene Graaf Enno. Wie was deze graaf? En waarom gaat de auteur van de psalm zo te keer?

De stad Embden (voorheen Amothon en later Emden geheten), gelegen aan de Ems, groeide aan het begin van de zestiende eeuw uit tot een grote Westeuropese haven¹⁵. De stad behoorde tot het graafschap Ostfriesland en omvatte het gebied tussen Groningen en de rivier de Weser dat door graaf Edzard I vanaf 1506 was veroverd. Tussen 1514 en 1517 leidde een twist in Saksen tot het verlies van een groot deel van dat gebied. De eenheid van het resterende graafschap, werd verder verstoord door een ruzie en oorlog tussen de broers Edzard II en Johann. Die strijd ontstond toen hun moeder, gravin Anna en weduwe van graaf Enno II, het nodig achtte het eerstgeboorterecht op te heffen om haar jongste zoon Johann ook aan een stuk land te helpen. Als graaf Johann in 1591 sterft, wordt zijn broer Edzard II alsnog landsheer over het gehele graafschap. Edzard II overlijdt in 1599, waarna zijn zoon graaf Enno III (* Aurich, 30 september 1563 – † Leerort, 19 augustus 1625) de leiding over het graafschap overneemt. En dit is de Enno die in *Een Psalm der Stadt Embden* zo smadelijk toegezongen wordt.

Er valt echter nog een geheel ander en zeker niet minder belangrijk verhaal over Embden te vertellen. De stad werd namelijk het voornaamste toneel van de geloofsstrijd in de zestiende eeuw. Vanaf 1518 kwamen voorgangers van diverse geloofsrichtingen van de Reformatie naar Embden. Een gemeenschappelijke keuze voor een van die geloofsrichtingen bleef vooralsnog uit. Gravin Anna koos voor het Zwinglianisme onder invloed van de prediker Johannes a Lasco, zodat in 1543 die stroming leidend werd. In diezelfde periode kwam er vanuit de Nederlanden een stroom van calvinistische vluchtelingen op gang naar Embden, op drift geraakt door de roeringen van de Tachtigjarige Oorlog. Hun invloed nam snel toe.

Zij vormden op een gegeven moment een meerderheid, maakten van Embden een stad van wetenschap en kregen in toenemende mate invloed op het stadsbestuur. Uiteindelijk werd het calvinisme in Embden de staatskerk, waarmee een scheiding der geesten tussen de kerkgenootschappen een feit werd. Deze was ook zichtbaar binnen de grafelijke familie. Graaf Johann hing het calvinisme aan waar zijn broer graaf Edzard II, onder invloed van zijn Zweedse en streng Lutherse echtgenote Catharina, juist het lutheranisme tot zijn godsdienst bestempelde. Toen Edzard II in 1591, na het overlijden van zijn broer Johann, alleenheerser werd, kwam hij vrijwel direct in aanvaring met de calvinistische burgerij en kerk van Embden. Dat leidde op 18 maart 1595 tot de Embder Revolutie. De graaf werd uit de stad verdreven. De stad vroeg Hollandse soldaten om de uitkomsten van de revolutie te beschermen. De Staten-Generaal der Nederlanden bemiddelden vervolgens in het conflict, dat uitmondde in een status quo op 15 juli 1595 met het verdrag van Delfzijl. Embden bracht het niet tot vrije en zelfstandige rijksstad, de Nederlanden werden officieel een beschermingsmacht en graaf Edzard II behield zijn positie als regeringsleider. Maar na zijn overlijden in 1599 en de opvolging door zijn zoon graaf Enno III ging het vanaf 1600 opnieuw mis. De directe aanleiding was een niet onaanzienlijke belastingverhoging om de lege staatskas te spekken. Het kwam tot een oorlog tussen de stadsbewoners en hun kerk, gesteund door de Nederlandse troepen enerzijds, en graaf Enno III anderzijds. Een burgeroorlog kortom. Onder leiding van generaal Werner van Houte leed Enno III een zware nederlaag. De strijd kwam in 1603 tot een einde met het Vergelijk van 's-Gravenhage, waarbij Embden een Nederlands garnizoen kreeg, een situatie die tot maar liefst 1744 heeft voortgeduurd. Dit conflict tussen het grafelijk gezag van Enno III en de burgerij en kerk van Embden wordt in de liedpsalm op een duidelijke en pijnlijke wijze zichtbaar.

Herkomst liedblad

In het licht van deze geschiedenis kunnen we pogen zowel de mogelijke auteur van *Een Psalm der Stadt Embden* als de datering en herkomst ervan nader te preciseren. We mogen aannemen dat de

auteur een inwoner van de stad Embden betrof en dat deze een van de vluchtelingen – of een latere generatiegenoot – afkomstig uit de Nederlanden is geweest. Het lied is immers in het Nederlands gesteld. Hij verzet zich tegen graaf Enno (in dit geval dus Enno III) en diens andere geloofsopvattingen. Gezien de bewoordingen die deze auteur gebruikt, beschouwt hij de graaf als een ketter. De graaf is een boos en kwaadaardig persoon, hij vertelt de waarheid niet, hij is een tiran, hij rooft bezittingen (lees: heft belastingen), hij houdt zich niet aan Gods geboden, hij zweert bij de Spanjaarden (lees: katholieken) en zo gaat het maar door. Het is overduidelijk dat hij helemaal niets van de graaf moet hebben, pleit er voor dat God hem verdrijft. Hij staat duidelijk aan de kant van de Embder burgerij en de calvinistische kerkgemeenschap. Met zo'n scheldpartij het lied een Psalm noemen lijkt bijkans een gotspe. Het is een uitgesproken politiek document met een onvervalste aanval op het leiderschap van graaf Onno III, zijn geloof en politiek-bestuurlijke gedragingen.

Het lied is, uitgaande van de geformuleerde aanklacht tegen Enno III, vrijwel zeker tussen 1600 en 1603 geschreven en gedrukt. De datering ca. 1600 door Scheurleer is dan ook een goede benadering. Gezien de politieke inhoud is het begrijpelijk dat het geschrift ook vermeld staat in Duitstalige overzichten¹⁶. Daarmee wil nog niet gezegd zijn dat het blad gedrukt is in Embden. Rond 1600 zijn uit die stad alleen uitgaven bekend op naam van de drukker/uitgever Warner Berendts. De vraag is of die Embder situering overeenkomt met de feitelijke standplaats van deze drukker, namelijk Oldenburg. Verder zijn van hem geen drukken bekend die heel speciaal gericht zijn op of voor de stad Embden zelf. Dat is echter juist wel het geval met drukkers uit Groningen. Van hen zijn uit de periode na 1600 een aantal drukken bekend die direct te maken hebben met de situatie in Embden¹⁷. Ze staan op naam van onder andere Hans Sas, J. Jansz, G(erard) Ketel¹⁸ en de weduwe van Gerard Ketel. Van Ketel, ook wel Ketelius genoemd, is bekend dat hij zich in 1602 in Groningen vestigde, waar hij eerder een bedrijf had in Franeker. Hij werkte onder andere voor Ubbo Emmius, de eerste rector van de Groningse Universiteit. Dat bracht hem ook in beeld als mogelijke academiedrukker. Hij overleed echter in 1605¹⁹ en zijn weduwe zette

de drukkerij en uitgeverij vervolgens nog tot 1609 voort. Hans Sas kwam pas in 1607 naar die stad en nam de drukkerij van Ketel over. In 1614 verwerfde Sas de functie van academiedrukker²⁰. Van de andere drukker, J. Jansz., zijn alleen drukken van na 1607 bekend. Als de mogelijke drukker van het liedblad *Een Psalm der Stadt Embden* heeft de Groninger Gerard Ketel toch wel de beste papieren.

Muzieknotatie

Het lied *Een Psalm der Stadt Embden* is een contrafact: het kent geen daarvoor geschreven muzieknotatie, geen eigen compositie, maar maakt gebruik van de zangwijze van een bestaand lied, in dit geval van psalm 140 in de bewerking van Petrus Datheen uit 1566. De auteur heeft meteen ook de tekst en de strekking van die psalm als uitgangspunt genomen voor zijn geheel eigen versie van het lied. Dat blijkt uit de eerste strofe van die psalm die hij deels overneemt:

Een Psalm der Stadt Embden

Psalm 140

O Mijn Godt wilt my bevrijden/
Voor den Graeff ENNO boos en
quaet/
Die my bestrijt tot allen tijden/
Met valscheyt groot seer obstinaet.

O MYN Godt, wilt my nu bevryden,
Voor den menschen seer boos end
quaet,
Behoedt my nu end t'allen tyden,
Voor der listighen raet end daet²¹.

Maar ook de openingstekst van Psalm 140 bij Datheen moet als vanzelfsprekend een inspiratiebron zijn geweest, want die luidt:

*Dauid klaeght ouer die boosheit ende wreedtheit sijner vianden,
ende beghert hulpe van Godt, met sekerheit, dat hem die niet sal
gheweyghert werden.*

Dat de psalmttekst van Datheen als bron is gebruikt voor het lied is niet zo vreemd. Sinds de publicatie daarvan uit 1566 vormde deze de standaarduitgave binnen de calvinistische reformatie voor het psalmlied in de kerken. De melodieën, gebaseerd op de Geneefse melodieën²², waren algemeen bekend. De melodie van Psalm 140 geldt daarbij als een van de meest gebruikte. Deze staat ook wel

bekend als *De thien Gheboden (des Heeren)*, een van de lofzangen uit Datheen van 1566 die zelf weer een contrafact is van psalm 140. De Liederenbank van het Meertens Instituut geeft maar liefst 328 andere liedteksten die sinds die tijd op deze melodie zijn geschreven.

PSALM CXL

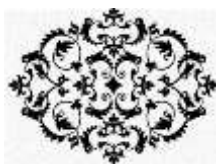
O mijn God wil mij nu bevrijden / Voor de mensen zeer boos en kwaad

O myn Godt, wilt my nu bevryden, / Voor den mensch [...]

The image shows a musical score for Psalm CXL. It consists of four staves of music in a single system, each with a treble clef and a common time signature. The lyrics are written below the notes. The first staff begins with a C-clef and a key signature of one flat. The lyrics are: "O myn Godt, wilt my nu be - vry - den,". The second staff continues: "Voor den men - schen seer boos end quaet,". The third staff continues: "Be - hoedt my nu end val - len ty - den,". The fourth staff concludes: "Voor der lis - ti - ghen raet end daet." The music is a simple, homophonic setting with a steady rhythm.

Het wachten is nu op een hedendaagse uitvoering.

Noten

- ¹ Zie: Scheurleer.
- ² De biografische gegevens zijn merendeels ontleend aan Garms.
- ³ De gegevens over Scheurleer zijn ontleend aan het Biografisch Woordenboek en aan Wikipedia.
- ⁴ Gedenkboek, p. 107-113.
- ⁵ Informatie ontleend aan een aantekening in de Liederenbank van het Meertens Instituut bij het lied 'Een Psalm van de Stadt Embden...enz.'.
- ⁶ Zie: Catalogue.
- ⁷ Valkema Bouw, 4118
- ⁸ Borchlin, 2682
- ⁹ Brands, 236.
- ¹⁰ Gegevens over Brouwer zijn ontleend aan Baardman.
- ¹¹ Zie Brouwer.
- ¹² Gegevens over De Haan zijn ontleend aan Blécourt.
- ¹³ Zie Haan.
- ¹⁴ Een kopie van de genormaliseerde tekst is opgenomen in het portfolio.
- ¹⁵ De gegevens over Embden en graaf Enno III zijn grotendeels ontleend aan Uphoff.
- ¹⁶ Zie Borchlin en Brands.
- ¹⁷ W.o.: Copia van sekeren sommatie bryeff, soo die ... Staten Generael der vereenichde Nederlanden etc. aen grave Enno van Oost-Frieslandt, gheschreven, ende door eenen expressen trompetter ghesonden. Na de cotype ghedruckt tot Groeningen: by de weduwe van Geret Ketel, 3 July 1607.
- ¹⁸ Ook bekend onder de naam Geret Ketel. In Duitstalige drukken wordt hij Gerhard Ketel genoemd.
- ¹⁹ In de STCN staan in de periode 1602-1605 18 drukken op naam van G(erard) Ketel.
- ²⁰ Netten, p. 64.
- ²¹ Tekst ontleend aan Petrus Datheen naar de digitale weergave uit 2010; zie: Datheen.
- ²² Deze melodieën voor de psalmen en de lofzangen zijn opgesteld te Genève, na de terugkeer van Calvijn in die stad.